

A VÁROS ÉS VIDÉKE A NEMZETI KULTÚRÁBAN URBANISZTIKAI REFLEXIÓK A 19. SZÁZADI MAGYAR KULTURÁLIS NEMZETÉPÍTÉS GONDOLATKÖRÉBEN*

MESTER BÉLA

Jelen írásom egy a kelet-közép-európai városok társadalom- és eszméletörténetéről szóló nemzetközi kutatás eredményeiből indul ki, és fejlesztí azokat tovább sajátosan magyar szempontból.¹ Ennek keretében korábban áttekintettem az *urbanitás* fogalmát a városról szóló filozófiai reflexiókban az arisztotelészi és cicerói kezdetektől a filozófia nyilvánosságterének kora újkori fordulatáig, amely egyszerre jelentette a filozófia *nyelvének* és *célközönségének* megváltozását, valamint annak az új értelmiségi szerepnek a megjelenését, amelyet magyarul leginkább a *közíró* fogalmával lehet leírni. A filozófiában a *józan ész* (*sensus communis*, *common sense*) antik eredetű, főként a sztoikusok kidolgozta fogalmának a brit gondolkodásban, főként a skót felvilágosodás szerzői által részletesen kifejtett újraértelmezését, majd e gondolkör kontinentális meghonosítását a német *populárfilozófusok* részéről, majd a kanti *iskola*filozófia és *világpolgári szemszögből művelt filozófia*, valamint az ész nyilvános és magánhasználatának fogalom párhajait, illetve Herder *publikum*-fogalmát tárgyaltam mint a kommunikációs szerkezetváltás teoretikus értelmezési kísérleteit, amelyekben mindvégig nagy szerepe volt a különbözően értelmezett *urbanitás*-fogalmaknak.² Térségünkben, így a magyar esetben a *közfilozófia* (*public philosophy*)

* A jelen tanulmány *A város és vidéke a nemzeti kultúrában. Urbanisztikai reflexiók a 19. századi magyar kulturális nemzetépítés gondolkörében* címmel a *Polgári öntudat, városfejlesztés és önkormányzati modellek Magyarországon és Európában* című konferencián Balatonfüreden, 2018. április 7-én, illetve a „*mert a városokból kell kimenni a nemzeti műveltségnek, mint Sionból a törvénynek*” címmel a *Lábjegyzetek Platónhoz. 17. A polisz* című konferencián Szegeden, 2018. május 16-án tartott előadásaimon alapul. Ezúton köszönöm mindkét konferencia résztvevőinek a kérdéseit, megjegyzéseit, amelyek jelentősen hozzájárultak az írott változat kidolgozásához. Fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy két eltérő – urbanisztikai és filozófiai – szakmai háttérre támaszkodó diszkussziókban való részvétel különösen hasznosnak bizonyult számomra. Az írott változat – jelentéktelen szövegtérítésekkel – párhuzamosan jelenik meg a két rendezvény konferencia-kötetében.

¹ A kutatási eredmények jelen írás témájához kapcsoló részének összefoglalását angolul lásd: Mester Béla: *Emergence of Public Philosophy in the East-Central European Urban(e) Cultures: a Hungarian Case. Filozofija–Sociologija*, 29. 2018. 1. 52-60.

² Lásd Mester Béla: *Cities as Centres of Creativity in the East-Central European Nation Building. Creativity Studies*. 11. 2018. 1. 129-141.

nemzeti filozófiaként jelenik meg a szó sajátos, csak a hosszú 19. századra értelmezhető jelentésében, következésképpen az *urbanitás* és a *modern nemzet* fogalmainak összevetése elkerülhetetlen lesz, mire a kidolgozottabb teoretikus reflexiók megjelennek a reformkorban.

Példánk Hetényi Jánosnak a Magyar Tudós Társaság kérdésére írott díjnyertes, *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtődésére és csinosbulására* című, 1841-ben napvilágot látott írása.³ Hetényi elemzésében tömören, csirájában megtalálható a későbbi magyar eszmetörténet városokról való gondolkodásának szinte minden toposza a városi központokból kiinduló technikai progresszió igenlésétől a városok társadalmi szerepét is bíráló modernitáskritikáig, ezen belül az *etnikailag idegen* városi polgárság és a magyarság viszonyának elemzése; illetve a hazai reformáció történetével összekapcsolódó *mezővárosi fejlődés*, mint sajátos magyar modernizációs út felvázolása. A következőkben először megindokolom, hogy miért gondolom Hetényi munkáját jelentősnek és reprezentatívnak a városok társadalmi szerepéről való gondolkodás tekintetében a magyar eszmetörténetben, valamint röviden felvázolom Hetényi helyét a reformkor szellemi életében, valamint elemzendő írásának kontextusát, keletkezéstörténetét. Ezután tárgyalom Hetényi elemzését a társadalmi nyilvánosság korabeli teréről, középpontban a városokkal. A harmadik részben a szerző normatív eszméit veszem sorra a városok feladatairól és kötelességeiről, amelyek a kommunikációs térben betöltött, az előző részben tárgyalt szerepükből következnek. Ez után rátérek arra, hogy hogyan jelenik meg történetileg a város tiszta fogalmának ideáltípusa a *nemzet csinosbulásának* szempontjából Hetényi szerint a reformáció és a katolikus megújulás két évszázadában, a kora újkori humanizmus kulturális és nevelési eszméiben. Az ötödik és egyben utolsó részben az etnikai szempontból *idegen város* és a modern kori *nemzetépítés* konfliktusát taglalom, ahogyan az megjelenik Hetényi munkájában, végezetül a szerző filozófiai és várostörténeti nézeteinek összefüggéseit, valamint gondolkodásának későbbi hatását érintem.

HETÉNYI HOZZÁJÁRULÁSA A REFORMKORI VÁROSDISKURZUSHOZ

Hetényi János (1786-1853) református lelkész, közíró a reformkor jellegzetes értelmiségi alakja, aki főként filozófusként, a *magyar egyezményes bölcsélet* Szontagh Gusztáv melletti másik képviselőjeként vált ismertté. Szóban forgó munkája megírásakor már levelező tagja az akadémiának (1836), és mire műve nyomtatásban is megjelenik, a benyújtott kézirat alap-

³ Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtődésére és csinosbulására*. Budán, Magyar Kir. Egyetem, 1841.

ján elnyeri a rendes tagságot is (1840). Az akadémia osztályai 1831 óta rendszeresen írnak ki pályadíjakat területük legfontosabbnak ítélt tudományos kérdéseiről. Hetényinek a történettudományi osztály kérdésére adott válasza lesz díjnyertes, mégis a filozófiai osztály tagja lesz. A pályamű címében közvetlenül utal a *nemzet csinosodásának* programjára, amely a skót felvilágosodás *politeness* fogalmának korabeli fordítása. Saját írói szerepét a történettudomány és a filozófia határán, a történelem filozófiai értelmezésében látja:

Általában a történetek bölcs vizsgálója leginkább azon dolgokra fordítja legnagyobb figyelmét, mellyek az emberi vagy nemzeti miveltségre legtöbb s legnagyobb befolyással voltak; a népek sorsa javítására vagy alacsonyítására, emelésére vagy lenyomására szolgáltak. Midőn a tudálékos előtt a historia nem egyéb, mint egyedül az emlékezőtehetség tárgya; a történet-írás iránya nem több mint az, hogy az uralkodók trónra léptét, halálozásuk éveit, hadait, és ütközeteit száraz lajstromban adja elő; a philosophusi fő, a genialis Schlözer szerint, a fejedelmeket úgy nézi, mint időszámítási mankókat; a fölfedezések nagyobbak ő előttte, mint az ütközetek, és az uralkodó székek változásai.⁴

HETÉNYI ELEMZÉSÉNEK REKONSTRUKCIÓJA

Erről a módszertani alapról tekinti a városokat vidékük arcaként, a közműveltség tükréként és egyszersmind előmozdítójaként:

A városok jelentéssel teljes arczai és mintegy physiognomiái a körülöttük fekvő vidékeknek, mellyek vonaliból sokat olvashat ki a lélektudós utazó. [...] De nem csak tükrei a városok a népmiveltségének, hanem első rangú és hatalmas eszközei is.⁵

Szemlélete a nemzeti kultúra és a város ideáltípusához, szóhasználatára szerint *tiszta fogalmához* viszonyítja a vizsgált történeti jelenségeket. A város *tiszta fogalmának* megfelelő ideál-tipikus város mindenkor, különösen az antikvitásban és a kora újkorban az innováció fő forrása. A *tiszta fogalomnak*, mint célnak a tudatosulása a polgárokból a város *történelmi hivatása* betöltésének érdekében lesz fontos; ennek jelentőségét negatív példákkal, a polgári öntudat hiányának következményei révén emeli ki. Az emberi kultúra a szabad városi életen alapul, „[a]z izlés finomulása és nemesedése is a városi

⁴ Ugyanott, 12-13.

⁵ Ugyanott, 17.

jótékony befolyás alatt létesítettett”,⁶ gondolatmenete szerint így kell ennek lennie a magyar esetben is; amelynek tárgyalása során azonban már nem általában a városiasság és a kultúra, hanem a magyar városok és a *nemzeti kultúra* viszonya lesz a téma:

Az igaz műveltség, a történet-írás bizonyossága szerint, valamint mindenütt a művelt polgári renddel diszes városokból folyt ki: ugyanálunk magyaroknál is ezek lehetnek annak legáldottabb életműszerei, és nemzetünk egybehangzó és általános felsőbb művelését, ezeknek bővebb és célirányosb művelése által kell létesíteni.⁷

Történeti áttekintésében a városok alapvető szerepe a kora újkori városi felkelések nyomán válik nyilvánvalóvá, amikor a városok egyszerre váltak a gazdasági, kulturális és politikai fejlődés motorjává Európa-szerte. Hetényi, miután fölvezette narratíváját az európai várostörténetről, ennek tanulságai alapján, normatív módon fogalmazza meg a magyar városok történelmi feladatait, és értékeli ezek teljesítését az egyes történelmi korszakokban, különös figyelmet fordítva a magyar nyelv kiművelésére, mint sajátos nemzeti szempontra, a művelődés és a tudományok terén. Hetényi történetírói feladatának fontos része volt a különböző felekezeti, regionális és politikai hagyományokból eredő elbeszélések nemzeti szempontú egyesítése. Óvatosan és sikeresen egyensúlyoz a katolikus, református és evangélikus, valamint a királypárti és függetlenségpárti narratívák között, ami különösen a városi iskolatörténet részleteinek taglalásakor szembetűnő: a protestáns iskolaalapításokkal párhuzamosan sohasem mulasztja el megemlíteni a katolikus intézményeket, illetve az erdélyi fejedelmek mecenatúrája mellett a királyi kezdeményezéseket. Hetényinek ez a megközelítése az *érdekegyesítés* jellegzetes reformkori eszméjének alkalmazása a történettudományban, a jelen feladatainak szolgálatában. Ez a gondolat Széchenyi Istvánhoz kötődik, alapja a klasszikus benthami utilitarizmus; vezérszóként uralja a reformkor és ezzel együtt Hetényi gyakorlatilag egész aktív életének politikai közbeszédét. Ezt az összefüggést R. Várkonyi Ágnes mutatta be *A pozitivistá történelemszemlélet a magyar történetírásban* című nagyszabású munkájában, külön fejezetet szánva a kérdésnek *Az érdekegyesítés eszméje és a történettudomány kettős feladata* címmel:

Az érdekegyesítés nemesi fogantatású eszméjét történelmi előzményekbe foglalni a Szontagh és Hetényi tolla alatt formálódó történelmi szemlélet volt alkalmas.⁸

⁶ Ugyanott, 45.

⁷ Ugyanott, 19.

⁸ R. Várkonyi Ágnes: *A pozitivistá történelemszemlélet a magyar történetírásban*. I. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. 202.

Ezen belül külön alfejezet foglalkozik az előadásom tárgyát képező művel, *Az érdekegyesítés történelmi variációi: Hetényi a nemzeti műveltség szerepéről* címmel. Érdemes megemlíteni, hogy R. Várkonyi együtt, egymással párhuzamban tárgyalja Hetényi történettudományi munkáját és Szontagh Gusztáv *Propylaeumok a társasági filozófiához, tekintettel hazánk viszonyaira* című, két évvel később megjelenő, címében és az akadémia jutalmazási rendszerében is filozófiai művét, mint *ugyanannak a jelenségnek* két példáját. Bár R. Várkonyi a történetírás történetének szempontjából közelítve jogosan tekinti a kor minden történeti, történetfilozófiai jellegű eszmefuttatását a történettudomány részének, ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a szerzők és szellemi környezetük ezeket a műveket a filozófiai diskurzus részének tekintették, ahogyan Hetényi külön is szükségesnek tartja hangsúlyozni, hogy a történelem *filozófiai* szempontú elemzését műveli akkor is, amikor a történettudományi osztály pályázatán indul. Kettőjük együttes szerepeltetése is a magyar filozófiatörténet ismeretében érthető meg; ők lennének a *magyar egyezményes filozófia*, avagy *harmonisztika* képviselői. Más helyen már többször kifejtettem, hogy e kifejezés mögött nem látok valóságosan létező filozófuscsoportot, azt konstrukciónak gondolom, amely Szontagh Gusztáv utólagos, az ötvenes években visszamenőleges hatállyal megfogalmazott narratív önértelmezéséből származik. A két gondolkodót azonban valóban összeköti személyes jó viszonyuk és közös politikai céljuk, hiszen műveik jelentős részében mindketten Széchenyi programjának kívántak teoretikus alátámasztást nyújtani, Szontagh explicit módon, Hetényi inkább csak áttételesen.

Az érdekegyesítés programja a modern nemzetépítés projektjének része, és mint ilyen, találkozott az akadémia törekvéseivel, amint ez az egyetlen, Czech János megfogalmazta negatív kritikából kitűnik, amely szerint a városok bírálata gátja lehet a nemzetépítésnek:

CZECH JÁNOS rt. részletes kimutatásába ereszkedvén a' pályamunkák' hibáinak hasonlólág el kívánta mellőztetni, történettudományi készületlenségük miatt, az I. II. és IV. számúakat, de el egyszersmind a' III. számút is, attól tartván, nehogy e' munka' kiadatása' esetére „az abban foglalt hibás nézetek a' társaság által mintegy szentítetnének; ezen felül pedig (a' városok' gyakori megrovatása által) a' különféle honfiak' egymáshoz közelítése és egybe olvasztásának legfontosb tekintetű ügye, ohajtott előmozdítás helyett inkább hátráltatást lenne szenvedendő.”⁹

⁹ Hetényi János: *Honi városaink befolyásáról nemzetünk kifejtődésére és csinosbulására*. Budán, Magyar Kir. Egyetem, 1841. IV-V.

A városok feladatait és kötelességeit a városok *tiszta fogalmának* az *érdekegyesítés* eszméjén alapuló *nemzetépítés* vonatkoztatási rendszerében értelmezi Hetényi:

Azonban, jól megértsük a dolgot, ezen polgári magas műveltségi szellem Európa nem minden városában fejtőzött ki, és annál fogva nem lehetett jótékony hatással a nemzetek fejlődésire és csinosbulására. Nem említvén most azon sirbolti csendet, magábavonultságot, titkolódzást, félnkséget, renyhiséget, mely a Stambul utcáin járó európai utazót meglepi, vannak állodalmak, melyek városai-ban semmi vagy kevés nyomait lehet látni a leirt műveltségnek, melyek nem egyebek mint nagy faluk, és a melyek polgárait a drámaköltészek által is olly igen érdeklett kis városi szellem élteti. A midőn a művelt polgári és nagy városi szellem beljegyei: a kölcsönös tökéletes türelem, udvariság, józan ész hatalma a hatalom s méltóság hagymázai felett, feszengetés és rangdagály távolléte, a tudomány s szorgalom önérdemeseinek szembetűnő elsőbbsége a kincs és rang hősei felett, vidám meglegedés és apró figyelmeztől nyugtelenség; a *kisvárosi szellemet* bélyegzik: a hírkedvelés, rágalom, pöffeszkedés, és kivált az oktató és felvidító társalkodás nemléte. Mely utolsó abból is kimagyarázható, hogy kis városokban a léleknek tudományos és izlési képzése nehezebbé tétetvén, mint a nagyobb és gazdagabb városokban; a művelt társalkodás által a polgárok egymást nem képezhetik, a felekezeti erős falakat le nem ronthatják, a káros előítéleteket szét nem dúlhatják, a léleknek némi pulyaságából ki nem vergődhetnek: és a nemzetre nem hogy jótékonyan, de még sok tekintetben károsan is hatnak; mivel mindig becsesb a falusi, természettel egyező egyszerűség, mint a kisvárosi fél és fonák műveltség.¹⁰

A *tiszta fogalmának* nem megfelelő város főként arra alkalmatlan, hogy benne a *közértelmesség* a polgárok összecsiszolódása, művelt társalgása által kifejlődjék. A zárkózott keleti nagyváros, a szűk látókörű nyugati kisváros és ezek polgárai nem tudják betölteni a város és a városi polgárság hivatását; mint-hogy maguk is megrekedtek valamilyenfajta kiskorúságban, a kulturális nemzetépítésben rájuk váró feladatokat sem tudják betölteni. Hetényi itt a szűk levegőjű kisváros vígjátéki közhelye mellett a korabeli magyar városok egy részének középkori eredetű privilégiumaikat és a kézműipar céhszervezetét

¹⁰ Ugyanott, 46.

védő, a modernizáció és ezen belül a modern nemzetépítés gátjaként jelentkező országos politikájára is utal áttételesen. A feladatok, amelyeket csak a város tiszta fogalmának megfelelő urbánus központok tudnak betölteni, a következők: „Legelső polgári kötelesség: a serdülő ifjúság, főleg a nőnem képzése.” „Polgári második főfő kötelesség: az iparébresztés, és ennek minden szintű gátjainak széthányása.” „Harmadik és legnagyobb polgárerény: a nemzetiséghez simulás.” Ezek közül a második magától értetődő; a gazdasági élet fejlődésének elősegítése a polgárság feladata, amelynek két oldala van. Az egyik technológiai innováció elősegítése, amelynek középpontjában az adott korban a gőzgépek használatának elterjesztése volt; a másik pedig az intézményes háttér átalakítása, egyrészt olyan új típusú intézmények létrehozásával, mint a takarékpénztárak, másrészt az ipar további fejlődését gátló céhrendszer és a helyi kiváltságok védelmének feladása az egész nemzetgazdaság fejlődésének érdekében, amelynek hosszabb távon a most privilégiumaikat védelmező városok is haszonélvezői lesznek. A legelsőként említett polgári kötelesség a nevelési rendszer átalakítása a városi iskolák hagyományaira építve. Hetényi itt a görög *paideia* és a német *Bildungs Bürgertum* eszményeit egyesíti, ahogyan azok a reformáció és a katolikus megújulás idején megjelentek a korabeli humanista oktatási eszményekben. Kora magyar városi iskolai hálózatának legnagyobb hiányossága a sajátosan városi és polgári iskolatípusnak, az *akadémiaszerű középiskolának vagy gimnáziumnak* a szinte teljes hiánya:

Ere pedig főeszköz a *polgári nevelés*.

Fájdalom! Honunkban ez még bölcsőben fekszik, és innét polgárságunk s városaink hatástalansága. Bölcsőben fekszik, mondom, mellyet tanúsít eléggé az, hogy városaink, igen keveset kivéve, polgári iskolák hiával vannak. Léteznek ugyan városainkban két rendbeli tanító intézetek, ugymint alsók és felsők: vannak elemi és tudományos iskolák; de a mik legszükségesebbek volnának, t. i. közép, vagy polgári iskolák nincsenek: melly miatt növendékeinknek egyszerre kell ugrani szilaj tudatlanságból elvont tudományosságba.¹¹

Ez az iskolatípus, amely az elemi iskolán túl van, de nem része a tudományok művelésére felkészítő felsőoktatásnak, ugyanakkor különbözik a mesterségek elsajátítását szolgáló szakoktatástól is, a kulcsa a közműveltség emelésének, mert ez biztosítja a megfelelően képzett tanítókat a népiskolák számára, noha végzettjei közül nem föltétlenül készül mindegyik a tanítói pályára. A másik, szintén a városokban koncentrálódó oktatási feladat a nők

¹¹ Ugyanott, 232-233.

eddig elhanyagolt nevelésének és oktatásának a magyarányú fejlesztése, aminek együtt kell járnia a már létező városi leánynevelő intézetek reformjával, mind az oktatási eszmények, célok, mind a konkrét tananyag tekintetében:

Polgári főbb osztályú ifjaink s leányaink is megérdemlenék, hogy a fentebb szellemű, és a divatinál jóval nemesb nevelés áldásaiban részesüljenek. Izlési fejlődés szükséges, de ez magában a testi, szellemi és erkölcsi nevelés hiányát soha ki nem pótolhatja. Harmonizálni kell ezeknek és úgy áll elő a tökélyes férfi és nőnembeli. Még most, ha a magyar tehetségs ifjuság németes városainkban tanulmányivá a divat-öltényeket teszi, pénzt itt elkölti, és mint egy jeles írónk mondja: jó, legalább közepszerű originálból rossz fordítássá válik, – az illy pallérozottságot senki sem fogja műveltségbeli nyereségnek nevezni. De főbb osztálybeli leányaink is eddig elé mit tanultak nevelő intézeteinkben? Megtanulták itt, idegen honokból került vezetőnek alatt, a derék magyarságot lenézni, ennek nyelvét, íróit, történeteit, jeles tetteit semmibe venni: de annál jobban az olly dolgokban ügyességet szerezni, mellyek a hiuságot csiklándozzák; érzékiséget, mellyet gyöngíteni kellene, táplálják: megtanultak a házi foglalatosságtól idegenkedni, zajos multságokat keresni, magokat fitogtatni, fényeskedni, és az ollyan méz-édes uracsoknak tetszeni, kik a nőnemi ideált nem abban helyezik, ha ez nyájas társalkodásu, munkásan takarékos, gyermekeit híven ápoló, férjét szívből szerető; hanem abban, ha ez művészi énekel, elragadóan tánczol, francz nyelven olvas és beszél, divat szerint öltözik, hőszin nyakú és kezű.¹²

Az oktatás kérdéseiből bomlik ki a városok nemzethez és a magyar nyelvhez való viszonyának a problémája:

Honi közműveltség jótékony forrása fakad városainkban, ha ezek polgári szívvel és szájjal honfiak, azaz, a nemzeti fejlődés barátai lesznek.¹³

Harmadik és legnagyobb polgárerény: a *nemzetiséghez simulás*. Nem köthetjük eléggé szívére polgárainknak e szent ügyet és annak meggondolását, hogy minden nemzet állandó jóléte függ annak nevelésétől: éppen úgy, mint mindnyájunknak életbeli boldogsága megvettetett azon vezérelv által, melly ifjabb korunk éveit kormányozta. Nem üres fogalom a nemzet-nevelés, mellyről sokat lehetne írni, ha bölcseknek nem irnánk, kikről fel nem tehetjük, hogy a

¹² Ugyanott, 234.

¹³ Ugyanott, 231.

nemzetnevelés elveivel ismeretlenek volnának. Ugyde az említett nagyszerű nevelés, melyet a mennyei örök nevelő után a fejedelem, törvényhozó test és nagy nevű írók vezetnek, egyéb irányt és czélt nem tűzhet ki magának, mint saját nemzete érdekét: mely abban áll, hogy egy lélek, egy szív, egy nyelv csatoljon össze minden hazapolgárt a közmiveltség és közjólét elérésére. Ez a nemzet egyetlen érdeke, melyet nem szabad semmi más idegen érdeknek eltörlesztetni; különben elveszti a nemzet önállását, melyet elvesztvén lassú lépésekkel a sir felé támbolog.¹⁴

A múltban a latin nyelvű iskolának volt nálunk hagyománya, azonban az új típusú iskoláknak már népnyelvűeknek kell lenniük. Ha a németajkú városi polgárság német oktatási nyelven alapítja meg ezeket, akkor ezek alkalmatlanok lesznek arra, hogy a városias kultúra modelljét közvetítsék, terjesszék, modernizálva ez által a magyar nemzetet:

[a viszonylagos magyar elmaradottságnak] ha nem egyedüli, de kétség kívül nagy oka, honi német, s más ajku polgárságunk külön-húzása: mert a városokból kell kimenni a nemzeti miveltségnek, mint Sionból a törvénynek.¹⁵

Így kettős vesztes helyzet alakul ki: a városok elveszítik azt a lehetőséget, hogy egy modern nemzeti kultúra központjaivá váljanak, és megrekednek középkorias elkülönültségükben, az ország pedig a neki megfelelő modernizációs központok híján képtelen lesz a kor kívánta megújulásra, így a kulturális nemzetépítés modernizációs programja kudarcot vall. A városok mindhárom általa leírt kötelességének taglalásakor tudatosan játszik Hetényi a *polgár* szónak a magyar nyelvben már akkor is létező három értelmével; hol a gazdaság önálló szereplőjeként, *magánpolgárként*, hol *városi polgárként*, hol pedig *honpolgárként* beszél ugyanarról a társadalmi rétegről; hiszen a lényeg az, hogy *miként jön létre* az első kettőből a harmadik.

A VÁROS TISZTA FOGALMA

Hetényi értelmezésében tehát a városok és az általuk megszervezendő vidékük egymás előfeltételei, amennyiben megfelelnek *tiszta fogalmuknak*. A városok a vidék, az ország egészének arcai, képviselői, míg a vidék, az ország egésze csak akkor képes megfogalmazni önmagát, ha rendelkezik

¹⁴ Ugyanott, 237.

¹⁵ Ugyanott, 239.

városi centrumokkal. A kölcsönhatás a nevelés terén a Hetényi alkotta számos új, görögös műszo egyikével *ethnagogiának* nevezett programban jelentkezik a legtisztábban:

Ezen nemzet-nevelésnek pedig azért kell szilárdnak és elveihez feszesen ragaszkodónak lenni: mivel míg ethnogogia nincs, addig egyéb részletes nevelés sincs; mert minden illyes nemű dolgok, a nemzetnevelésben, mint fő törzsökben egyesülnek. Jelesen az ifjúságnevelésnek nincs sem alapja, sem iránya, sem eszköze, sem haszna, ha szilárdul alkotott és lelkiösméretesen vezérlett nemzet-nevelés által nem gyámolittatik. Magyarhoni polgári nevelésnek is tehát szoros összhangzatban kell lenni Magyarhon intézeteivel. Ha mi nem magyar, hanem más akármelly honbeli polgárokat nevelünk: hogy állhatunk meg az értelem tribunálja előtt? Nem tesszük-e magunkat csúffá, s nevetségessé minden európai s más nemzetek előtt? Törvényeink hatását is gyöngítjük ez által; mert nincs bizonyosb, mint ezen elv: „Törvények csak úgy teremhetnek kívánt gyümölcsöt, ha a nemzetiség fogékony földjében diszlenek.”

És miért ne simulnának legmiveltebb polgáraink is a magyar nemzetiséghez?¹⁶

Nem egyszerűen *népnevelésről* van szó, bár ez is része a programnak, és nem is csupán *hazafias nevelésről*, bár az ekkor létrejövő nemzeti tudományok elbeszéléseinek a bevitelle a közműveltségbe az oktatás révén szintén aktuális feladat, a *kulturális nemzetépítés* fontos része. Arról van inkább szó, hogy a városi nevelés addigi jó hagyományának, eszményeinek kiterjesztése az ország egészére *nemzetté* neveli a *népet*, *politészt*, polgárt nevel az alattvalóból, bár nem feltétlenül *városi polgárt*, de mindenképpen *honpolgárt*, az urbanizált, vagyis iparosított és kiművelt modern nemzet tagját. A középkori, kora újkori városi polgár öntudata kitágul, modern nemzeti tudattá válik; miközben fölemeli a népet, föladja immár funkciótlaná vált rendi különállását, privilégiumait. E folyamatnak érzékeny eleme a városok nyelvi és etnikai magyarosodása, ugyanakkor a modern magyar nemzet sem jöhet létre a korban többségében idegen etnikumú polgárok által lakott városok nélkül, mert, ahogy föntebb már idéztük, „a városokból kell kimenni a nemzeti műveltségnek, mint Sionból a törvénynek”:

Még a tudós Némethonban nem léteztek ugy nevezett academium gymnasiumok, midőn már honunk nemesb városaiban illyenek, félszázaddal előbb mint amott, találtattak; mellyekben tanít-

¹⁶ Ugyanott, 238.

tatott hit-, nyelv-, és bölcsesség-tudomány; még pedig oly sikerrel, hogy, például *Pozsonyban*, összesereglenék a felső magyarhoni és erdélyi ifjúság; sőt jóvének tudományt szomjazók Német- és más külföldi országokból is, mivel a kik itt tanultak, tanári rangot vehettek föl az akademiában, és papi és oktatói székekre innét egyenest elvitethettek.¹⁷

[a korábban tételesen felsorolt felsőbb iskolákban] külföldön készült derék oktatók tanítottak, és a számosan idesereglett ifjúsággal együtt a városi előjáróság gondoskodásából éltek.

Illy derék, és academiászerű középiskolákat vagy collegiumokat alapítván a polgárok buzgósága, ezek az erdélyi fejedelmek s honnagvaink figyelmét is magukra vonták, és ezeknek bőkezűségét nagy mértékben tapasztalták.¹⁸

Hetényi értelmezése szerint a magyar történelemnek mindössze egy szakasza volt, amikor az imént felsorolt feltételek, még ha csupán embrionális formában is, de mégis teljesültek, ez pedig a magyar reformáció és a katolikus megújulás időszaka, annak ellenére, hogy ez az időszak egybeesett a török háborúk korával. Ezen a ponton az elsők között veti föl a *mezővárosi fejlődés* mint a modernizáció és az urbanizáció sajátos magyar útjának a kérdését. Kiindulópontja a magyar reformáció *magiszteriális*, főként a városi, mezővárosi közösségek támogatására alapozó jellege. A kötet bőséges dokumentum-mellékletében található jellemző forrás ebből az időből két hódolt-sági magyar város, az unitárius Pécs és a református Tolna előjáróságainak levélváltása. A vallási ellentétet rendezni kívánó levelezésből az derül ki, hogy a két város gyakorlatilag szuverénként tárgyal egymással, teljes természetességgel használva magyar nyelven az ellenség, szövetséges, békekötés, barátsági szerződés terminusokat vagy szinonimáikat, olyanokat tehát, amelyek az *államok közötti* diplomáciában értelmezhetőek elsősorban. A viták mellett mindkét város jelentős erőfeszítéseket tett saját oktatási rendszere kiépítésére, fejlesztésére:

Azonban még is örökké fénylő érdemet gyűjtött háborúskori polgárságunk magának, *közértelmességünk, tudományos, erkölcsi, és izlési* fejlődésünk körül, mellyet minden hálás magyar el nem feledni, sőt illőleg méltányolni és dicsőíteni tartozik, ki hona emelkedéséért verő szívet hord keblében. Ellen nem állván ugyan is a fentebb leirt közinség s ebből eredt nemzeti elszegényedés, jelesb

¹⁷ Ugyanott, 172.

¹⁸ Ugyanott, 173.

városaink csaknem mindnyájan oly derék tanító-intézeteket, felsőbb, közép, és alsó nemzeti iskolákat, melyek eddig mint láttuk, épen nem léteztek; könyvnyomó műhelyeket, nyilvános könyvtárakat alkottak, kegyes alapítványokat tettek, hogy ezek és nagy lelkű múzسابarát honnagyaink munkája által, Magyarhon, ez időszakban, mellyről szólunk, mintegy újjá született.¹⁹

A városi polgárok áldozatkészségéből, a háborús idők dacára, Magyarország valósággal újjászületett ebben az időben. A történelmi példázat világos: a kora újkorban egyszer már elért teljesítményt kell a 19. század viszonyai között megismételniük a városoknak; az eredmény ezúttal a *kiterjesztett városi közösségeként* elképzelt *modern nemzet* megalkotása lesz.

VÁROS ÉS NEMZET

Hetényi munkájának áttekintése a magyar várostörténet olyan képét tárja elénk, amely csírájában tartalmazza a következő század diskurzusának főbb elemeit úgy, hogy a későbbi vitapozíciókban megfogalmazódó ellentétes vélekedések mindkét oldala még egyszerre jelenik meg benne. Az etnikailag nem magyar városi polgárság és az elégtelenül urbanizálódott Magyarország viszonya, a mezővárosi fejlődés sajátosságai például nem külön világokként jelennek meg, hanem ugyanannak a nemzetépítési folyamatnak a problémáiként, amelyek súlyosak lehetnek ugyan, de megoldhatók. A városfejlődés filozófiai szemszögből értelmezett *leírása* természetesen egyben *előírás* is a továbbiakra nézve, ám ebben Hetényi munkája nem különbözik a következő század beszédmódjától. A később szétváló nézetek billenékeny egyensúlyban vannak egymással, ahogyan ennek az elbillenésnek a veszélyét Czech János is megfogalmazta főntebb már idézett bírálatában. Az ideiglenes egyensúly csak a reformkorban volt fenntartható, nem függetlenül az *érdekegyesítés* korabeli, uralkodó diskurzusától és az azt filozófiai szinten alátámasztani kívánó, a *józan ész* fogalmán alapuló elmélettől.²⁰ Ez a fajta politikai diskurzus Világos után többé nem volt följújtható; a *józan ész* fogalmával dolgozó filozófia lehetőségét majd Erdélyi János iktatja ki hosszú időre a magyar filozófiából az 1850-es évek vitáiban.

¹⁹ Ugyanott, 170.

²⁰ Erről bővebben lásd Mester Béla „*Szellem*” versus „*józan ész*”. A *sensus communis* fogalmának parasztossá tétele és elidegenítése a magaskultúrától a filozófia és a nemzeti kultúra viszonyáról folytatott 19. századi vitákban. In: Laczkó Sándor (Szerk.): *Az idegen*. Szeged, Pro Philosophia Szegediensi Alapítvány – Magyar Filozófiai Társaság – Státus Kiadó, 2018. 229–246. (*Lábjegyzetek Platónhoz*, 16).